

Ovidiu BARON

PROVINCIE ȘI PATRIE CULTURALĂ LA BENJAMIN FONDANE

Începută cu o evaluare lucidă – poate prea lucidă – a literaturii române și a culturii române, în general, cariera lui B. Fundoianu va evolua către o negare tot mai radicală a valorii, a originalității, a capacității acesteia de reînnoire. Văzută ca o țară mică, având, logic, o cultură pe măsură, România se pare că nu-i poate oferi scriitorului născut la Iași posibilitatea de a urma traseul pe care și-l dorește. Atmosfera în care trăiește și își desfășoară activitatea este aceea a târgului de provincie, un spațiu închis, cu un peisaj monoton, cu oameni incapabili să-și depășească în vreun fel condiția, o lume bolnavă, în care toate se mișcă încet și fără o finalitate precisă. Singurul volum de poeme publicat în timpul vieții în limba română, *Priveliști*, apărut în 1930, după plecarea din țară a scriitorului, survenită în 1923, surprinde tocmai atmosfera pomenită mai sus, pe care o prezintă în termeni tradiționaliști, care ascund însă o tensiune ce ne duce cu gândul către expresionism. Cenușiul târgului de provincie, lipsa de mișcare sunt întrerupte abia, din când în când, de câte un strigăt de disperare sau de aratul boilor, care pregătesc discret o recoltă viitoare. Peisajul fondanian nu se construiește, paradoxal, prin materialul exterior, de sorginte tradiționalistă, ci printr-un material de ordin spiritual, care neagă tocmai înșiruirea de imagini exterioare. Provincia este percepută ca un loc al disperării, în care singurul orizont de așteptare este moartea.

Priveliștile sunt poeme despre natura umană, nu despre natura exterioară. Ființa se regăsește închisă, în spațiul târgului moldav, dominat de urmele războiului și de lipsa oricărei speranțe. Viața se exprimă prin intermediul unui univers domestic, simplu, cunoscut dintotdeauna. Aparența de normalitate, de poezie descriptivă, ascunde însă un univers tulbure, în care omul a devenit prizonierul lumii și al propriei existențe și care are ca unică rațiune de a fi dorința de a pleca. Identificăm mai întâi în *Priveliști*, un eu static, care se mulțumește să aștepte, să privească și să ardă în interior. Unica deschidere către lume este privirea și ea realizează o dublă proiecție, a poetului către lume și a lumii către poet. Este o privire de o forță nemaiauzită, care-și asumă toate imperfecțiunile realității. Omul tace, ca și natura, nimic nu mișcă și totuși el știe că este sau că ar trebui să existe ceva dincolo de tăcere.

Dincolo de acest univers cu ciori, cu boi, cu moarte și noroi se află o presimțire a unei explozii uriașe, mai ales în plan individual. Peisajul se construiește din secvențe contrastante. Sfârșitul lumii este mereu legat de o revitalizare, viața are mereu o șansă în plus ca să reziste. Mesajul general este că nu trebuie renunțat niciodată, trebuie păstrată cu tot dinadinsul o speranță de a regăsi – sau de a găsi, pur și simplu – viața autentică. Experiența finală, atât de frecvent menționată sau sugerată în *Priveliști* nu este decât un moment de trecere și un simptom ciudat al dorinței de autoexprimare, de afirmare a exploziei sufletești. Un simbol esențial este acela al fructului, al recoltei așteptate care poate reda omului speranța și încrederea în sine. Dar în recoltă răul rămâne puternic și activ, și în aceasta constă semnalul de alarmă tras de poet. Pământul, ca și femeia, rămâne fertil, viața liniștită a primelor veacuri ale istoriei rămâne încă posibilă.

Cea mai mare parte a nuanțelor specifice peisajului fondanian sunt deja prezente în primele sale texte, redactate în română. Benjamin Fondane începe să redacteze poemele din ciclul *Priveliști* în 1917, anul morții tatălui său, Isac Wexler, la Iași, și când este corector la revista „*Arena*” și redactor la revista „*Chemarea*”. Volumul a fost completat până în 1923 și publicat abia în 1930. Perioada compunerii acestor poeme a fost marcată de ororile Primului Război Mondial, poetul arătându-se extrem de sensibil la experiențele absurde provocate de acesta. În 1929, Fondane scrie la Paris un text explicativ privind volumul românesc, prezentând starea de spirit în care redactase poemele,

subliniind că acestea fuseseră o experiență unică, aparținând unui alt om. Această explicație ne atrage atenția asupra influenței spațiului real asupra celui fictiv, care merge până la a decide identitatea poetului. Vor fi așadar, în textele lui Fondane, două tipuri de existență: cea statică, ce dă naștere unei serii de imagini legate de închidere, de izolare, de obsesia unei răsturnări a valorilor și de ideea de limită, și cea dinamică, ce suscită imagini legate de plecare sau de o călătorie propriu-zisă, de schimbările lumii în ansamblu și ale individului. Fiecare din cele două existențe va fi exprimată prin elemente simbolice diferite. Acest raport determină un altul, de ordin temporal. Existența statică era situată într-un prezent suspendat, un fel de ieșire din timp, și va deveni repede simbolul unui trecut renegat, în timp ce existența dinamică va fi semnul unui prezent prelungit, ca un presentiment constant al viitorului. În fine, un al treilea raport va fi cel dintre spațiul mic – țara mică, cultura mică, provincia, târgul, războiul etc. – și marele spațiu – țara cea mare, cultura cea mare, lumea în ansamblu. Toate aceste raporturi definesc o evoluție între doi termeni: frustrarea și gustul libertății.

Atmosfera traumatizantă a anilor de război a prilejuit o poezie descriptivă, tânărul poet căutând obsesiv un model imaginar pe care să-l opună realității. Nu avem de-a face cu o simplă interpretare a spațiului, ci cu o opoziție, o alternanță a planurilor real și imaginar. Prima tentație era cea a întoarcerii spre trecut – care va reveni, ulterior, după începutul mării călătorii pe mările lumii –, dar procesul căutării în memorie are particularitatea de a depăși limitele propriei experiențe, iar descrierea rămâne fără model real. Natura devine un spațiu de evadare de la ororile războiului. Peisajul este dominat de foc, element evocat de mai multe ori în prefața explicativă și care corespunde războiului și unei viziuni apocaliptice. Dar apocalipsa nu vine doar prin intermediul focului, există și alte elemente la fel de distructive. Apa nu mai este un element vital, ci tinde să lichefieze totul: pământul, lumina, soarele, pădurea etc.

Pline de tensiune, de criză, de moarte, poemele din *Priveliști* dau totuși o puternică senzație de viață. Fondane este un vitalist care nu poate ignora tristețea din jur, dar izolarea și așteptarea vor da roade. Aratul, oprit în exterior, va continua în minte. Poetul – veritabil creator de noi lumi –, pregătește semințele unei noi recolte, care va putea să-i redea pofta de viață – contrar oamenilor din *Priveliști*, care strâng recolta fără nicio urmă de bucurie. Poetul va vorbi până la urmă despre un paradis pierdut și regăsit, dar avem mai degrabă de-a face cu un paradis în formă de proiect. Spațiul apăsător dă naștere unui peisaj sumbru, el însuși purtător al unui peisaj secundar, alcătuit nu din imagini, ci din simboluri și semne ale reînnoirii. Poetul nu anunță un „*Mesia*”, ci o nouă generație de țărani, care vor ști să arunce grăunțele pentru a obține, în fine, recolta salvatoare. Va avea loc o reînnoire a lumii și a poemului, acesta din urmă fiind considerat de Fondane ca un univers independent.

Criticul Ovid S. Crohmălniceanu a remarcat că peisajul natural, trăirea elementară din poemele fondaniene ascund o criză importantă. În poemul tradiționalist, Fondane integrează elemente ca războiul, moartea, gloanțele sau tancurile. Substanța poemului este așadar fundamental diferită. Interpretarea propusă de Crohmălniceanu îl apropie pe poet de curentul expresionist, prin atitudinea tare, vitalitatea dionisiacă sau dinamica peisajului. Poezia fondaniană din *Priveliști* era fondată pe o contradicție, fie între război și pace, fie între viață și moarte, fie între natură și mecanic: „*Dar acest impuls de a opune mecanicii nebune a carnagiului mondial, tehnicității distructive, forțele vieții, acțiunea lor stihială, natura ultragiată cu sevele în revulsie, sufletul firii care se ridică împotriva imperiului mașinilor, le-a fost propriu tocmai expresioniștilor*”.¹

Mihail Petroveanu evocă aceeași idee a unei realități dezolante care dă naștere dorinței de a regăsi paradisul pierdut. Întors către sine, poetul creează un univers compensatoriu care să-i poată opune realității brutale o pace interioară. Criticul insistă pe ideea de tensiune și subliniază refuzul

¹ Ovid S. Crohmălniceanu, *Literatura română și expresionismul*, București, Editura Minerva, 1978, p. 130.

pitorescului: „*Antipasteluri, Priveliștile fac din descriere act și din contemplație trăire*”.² Ion Pop insistă pe ideea de provizorat: „*Așezarea umană e pusă sub semnul provizoratului: construit în plin câmp, împotriva naturii, «târgul ticălos» suferă asediul vegetației expansive, ca și cum aceasta odată frustrată, ar vrea să-și recupereze spațiul pierdut*”.³

Tensiunea se produce deci la nivelul unei lupte între om și natură, care are drept scop o transformare sau o reevaluare a spațiului. Nicolae Manolescu glosează pe ideea unui univers compensatoriu: „*În fond, încercarea lui constă în a-și transporta existența actuală, nesigură, pândită de mari pericole, în calmul etern al poeziei: el nu opune poezia realității; mai mult, el crede că prin poezie realitatea poate fi abolită*”.⁴

În *Priveliști* componentele interiorității sunt travestite în elemente de decor. Toamna domină, în timp ce celelalte anotimpuri, rar evocate, sunt spre sfârșit sau au, paradoxal, aceleași caracteristici cu toamna, confundându-se cu aceasta. Toamna este un agent al tensiunii interioare a eului, proiectată pe spațiul exterior, precum „*anotimpul mental*” al lui Apollinaire. Ea aduce sugestia unui timp apocaliptic, a unui sfârșit continuu, a unei descompuneri haotice a lumii. Este anotimpul unei recolte bolnave, în care vinul simbolizează deopotrivă reîntinerirea, explozia vitalistă, sau marea dezechilibru. Toamna se instaurează în unele poeme cu liniștea și somnul, iar în altele cu zgomotul caracteristic culesului recoltei. Subordonată simbolic toamnei, ploaia sugerează o atmosferă închisă, tristă, acționând distructiv și transformând totul într-un lichid murdar. Soarele însuși devine, uneori, lichid. Pământul din *Priveliști* este obosit, bătrân, incapabil să dea naștere unei noi recolte în condiții normale. Este un pământ de sfârșit de eră, umed în urma contactului cu ploaia, care va fi înlocuită, în volumele ulterioare, de apa oceanelor, cu semnificații radical schimbate. Liniștea transmite ideea așteptării, nerăbdarea de a vedea schimbarea dorită, o enormă tensiune. Ion Pop consideră că „*tăcerea e la Fundoianu un fel de suflet elementar erodând dinlăuntru opera omului, lucrând așadar pentru triumful inerției...*”⁵. Amintirea este prima tentație de evadare, care nu reușește. Moartea, boala sunt menționate adeseori în *Priveliști*, fiind probele evidente ale unei totale lipse de normalitate. Haosul, deșertul sunt consecințele logice ale acestor simptome.

Ruptura de provincie și, în același timp, de țară, nu se produce brusc, Fondane trecând printr-o destul de îndelungată experiență a bilingvismului și a apartenenței la două culturi, colaborările sale la periodicele românești continuând după plecarea în Franța. Dacă ar fi să judecăm apartenența culturală în funcție de perspectiva propusă de Cioran, care spunea, în *Mărturisiri și anateme*, „*on n'habite pas un pays, on habite une langue*”, vom concluziona că Fondane a locuit, pentru o anumită perioadă, două limbi și a aparținut la două patrii culturale, chiar dacă, pentru o vreme, o nega pe una, considerată mică și imitatoare, în favoarea alteia, una din marile culturi ale omenirii.

Universul restrictiv nu dispare în totalitate după publicarea *Priveliștilor*. Călătoriile vor aduce ispita rătăcirii și a abandonului. Universul fix va fi înlocuit de altul, mobil, ale cărui date, adeseori consemnate ca o suită interminabilă de detalii fără legătură aparentă, vor fi tot mai greu de surprins: „*... et me voici chercher du pain dans une ville/ c'est plein d'affiches tristes et des murs où l'on pisse, / plein de boulangeries, / j'ai faim et mon visage est couvert de boutons / la nuit sort des bouches d'égout (noaptea iese din găuri de canal) / on étale des nappes blanches pour éclairer / les trains vaseux des banlieues, / il ne pleut pas, bien sûr, mais il pourrait pleuvoir, / ce serait un tam-tam placide de gouttières / les tziganes penchés sur les oreilles versent / quelque sale musique à moitié mécanique (...)*”.⁶

² Mihail Petroveanu, *Studii literare*, București, Editura pentru Literatură, 1966, p. 226.

³ Ion Pop, *Transcrieri*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1976, p. 89.

⁴ Nicolae Manolescu, *Metamorfozele poeziei. Metamorfozele romanului*, Iași, Editura Polirom, 1999, p. 33.

⁵ Ion Pop, *Transcrieri*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1976, p. 91.

⁶ Benjamin Fondane, «Villes», *Titanic [1937], Le Mal des fantômes, Paris-Méditerranée et L'Ether Vague*-Patrice Thierry, 1996, p. 209.

Peisajul mecanic nu dispare așadar după părăsirea casei părintești, ci devine, dimpotrivă, mai intens și mai complicat. Poetul nu se va putea mulțumi să rămână în spatele ferestrei, găsindu-se în mijlocul unor societăți necunoscute și va trebui să facă față tuturor provocărilor. Poemul va rămâne un univers de substituie, dar recursul la imediat, la datele realității fizice, va trebui să fie mai frecvent. Tensiunea, neliniștea vor fi coordonate importante ale poemelor fondaniene, chiar dacă vor fi utilizate în contexte diferite. Provinciile îi ia locul o lume deschisă, cu limite flexibile, menită să astâmpere o sete uriașă a unui pasager clandestin nevoit să accepte anumite alegeri impuse de hazard, pentru că nu mai este recunoscut ca un locuitor, ci ca un vizitator al unei țări străine ori ca un etern trecător: „*Le monde s’ouvre en nous (où en es-tu ma Soif?) / Par un mélange huileux de races et de langues, / Par le murmure long et doux des épitaphes / (où? quand? dans quelles landes?) / -par des marins de sable qui demandent du sable, / perdus dans le sable, cherchant un monde à oublier / -par le vomissement sans fin de l’incurable / criant pour s’entendre crier / (oh! les nuits et leur peine!) / -par les danseuses ivres des jours et des semaines*”⁷

Primul pas către progres pare să fie așadar negarea, cel puțin de moment, a stării de fapt prezente. Negănd filonul pe care-l căuta, scriitorul evadează către spații mai ample, cu posibilități mult mai bogate. B. Fundoianu devine B. Fondane, și nu mai este preocupat de evadare ci, de data aceasta, de integrarea în noua societate, de definirea unei noi identități. În acest moment negarea despre care am vorbit mai sus nu mai pare așa de radicală, pentru că, odată abandonat, spațiul provinciei nu mai e la fel de nesuferit, ba pare chiar să aibă particularități capabile să-l atragă pe emigrant înapoi, legături care să-l oprească din rătăcire sau, dimpotrivă, să-l oblige la o suspendare definitivă a oricărei identități precise. Locurile care păreau incapabile să-i asigure dezvoltarea, și care-i tăiau avântul și-au pus, în realitate, definitiv amprenta asupra celui care a ales să plece.

Între provincie și tentația unei noi patrii culturale se situează, nu spre a simplifica lucrurile, ba dimpotrivă, originea etnică a omului. Evreul Wexler nu are patrie și, prin urmare, este condamnat la o perpetuă rătăcire. Neputându-se regăsi definitiv într-un anumit spațiu, el solicită uși deschise, frontiere flexibile, care să-i permită oricând descoperirea unor noi orizonturi. Atunci când spațiul fizic nu-i ajunge, când frontierele se încâpățânează să rămână inflexibile, evadarea are loc în imaginar, unde peisajul este conturat după bunul plac al fiecăruia.

În momentele în care provincia i se părea prea mică și evadarea din spațiul închis era imposibilă, apărea riscul evident al rătăcirii definitive între dorința unei patrii culturale uriașe și suspendarea într-un vid imposibil de depășit. Benjamin Fondane ne oferea, în poemele sale românești, un eu oscilând între vidul interior, o realitate exterioară absurdă și un vis personal. Falsa agitație exterioară corespundea unei așteptări psihice care echivala cu o criză profundă, aparent fără ieșire. Acest fenomen producea apariția unui eu ezitând între sentimentul artistic și invazia unui real care nu corespundea deloc structurii sale umane. Este vorba despre un eu suspendat, alternând între existență și non-existență, între afirmare și negare, care anunța marea schimbare, inițiativa salvatoare, dar care, în același timp, refuza acțiunea. Acest eu, prizonier al unei lumi închise, va fi înlocuit mai târziu de un eu definit prin deschidere și prin mișcare.

Începând cu volumul *Ulysse*, eul va fi definit prin elemente legate de navigație, de călătorie, de mișcarea neîntreruptă care va susține o dublă deschidere: a lumii și a omului, în individualitatea sa. Spațiul va fi marele univers, cu porțile deschise explorării și cu multiplele variații datorate întâlnirilor mai mult sau mai puțin întâmplătoare, întoarcerilor ocazionale înspre existența anterioară sau înspre istoria poporului evreu, din care face parte.

⁷ Benjamin Fondane, «Variante», *Le Mal des fantômes* [1980], *Le Mal des fantômes, Paris-Méditerranée et L’Ether Vague*-Patrice Thierry, 1996, pp. 95-96.

La Fondane eul rămâne o potențialitate până la fenomenul evadării din spațiul său primar. Riscul asumat corespunde unei conștientizări definitive. Noul spațiu corespunde unei renașteri, unei schimbări a matricei spirituale.

Descoperirea unei alte patrii nu înseamnă însă eliberare, nu permite în totalitate explozia anunțată în *Privești*. Părăsind provincia, evadând într-o patrie culturală demult visată, poetul nu descoperă liniștea, echilibrul, terenul fertil care poate, în sfârșit, să rodească, ci agonia prelungită a exilului, o individualitate din ce în ce mai fragilă, o alternare continuă între stări de spirit antinomice. Tentația evadării nu dispare după părăsirea provinciei.

Putem vorbi despre o serie de euri temporare care definesc diverse momente ale omului, poate chiar despre un eu parțial, care nu poate exista decât prin raportare la toate celelalte euri ale istoriei individuale, un eu dinamic ce se deconstruiește și se reconstruiește în funcție de deplasări și de întâlniri, care rămâne sensibil la ceea ce vede și aude, și care nu dorește să rămână vreodată fixat într-un contur precis. Eul fondanian suportă presiunea realității și a istoriei. Înțelegând definitiv imposibilitatea unei fixări de orice fel, eul fondanian alege ca linii directoare conștiința critică foarte activă, care nu se rezumă la a contempla universul. Este un eu al cuvântului, prin excelență, un cuvânt care și-a păstrat, cel puțin în parte, forța originară și care-l obligă pe cel care-l posedă la altruism, la responsabilizare, la acțiune pentru binele tuturor. Provincia nu mai există decât în amintire, privirea se întoarce tot mai rar spre trecut, patria asumată este acum lumea întreagă, căreia i se adresează, prevestindu-i schimbarea. Poezia fondaniană fierbe, sub presiunea unei neliniști de nestăpânit, ce duce la un război declarat față de falsitate, față de non-valori. Tăcerea grea a provinciei, deranjată odinioară rareori de boii mergând prin noroi, lasă loc unui strigăt uriaș, care avertizează asupra crizei umanității, asupra impasului în care a ajuns aceasta: „*Pentru Fondane, poezia trebuie să tindă către strigăt, să încerce să se confunde cu adevărul ființei care se traduce prin strigăt. Poemul nu este strigătul, ci tinde către această imposibilă fuziune*”.⁸ Între revoltă și supunere, Fondane alege în mod evident revolta, dar nu o revoltă socială distrugătoare, ci un act profund de înțelegere a omului. Omul fondanian refuză să se resemneze, este în permanență un om care caută. Tentația unui dincolo de imediat echivalează cu o necesitate de a depăși condiționările de moment ale omului.

Patria culturală nu va fi, până la urmă, Franța, țara culturii uriașe care-l fascina pe Fundoianu. Provincia îl va urmări pretutindeni, într-o călătorie fără sfârșit, în care evreul născut în România își va duce existența printre nenumărate naționalități, experimentând îndelung statutul de emigrant, de intrus, de ființă provizorie, suspendată în mod constant între mai multe lumi. Patria culturală va deveni lumea, în ansamblul ei, scriitorul asumându-și riscul de a fi compatriot cu toți și, în același timp, cu nimeni. A aparține unei culturi sau alteia nu mai contează atât de mult, în condițiile în care războiul modifică radical orice sistem de valori. Fondane revine așadar la peisajul interior, la creionarea unei lumi a tuturor, pe care să nu o poată distruge niciun război. Poezia devine o forță de necombătut, capabilă să aducă tuturor viitorul mult visat.

Province et territoire culturel à Benjamin Fondane Résumé

La plupart des nuances spécifiques du paysage fondanien sont déjà présentes dans ses premiers textes, rédigés en roumain, qui se concentrent sur l'atmosphère de la bourgade moldave, un espace fermé, sans espoir. Dans l'œuvre de Fondane, il y aura deux types d'existences: celle statique, qui donne naissance à une série d'images liées à l'enfermement, à l'isolement, à l'obsession d'un renversement des valeurs et à l'idée de limite, et celle dynamique, qui suscite des images liées au

⁸ Monique Jutrin, *Un art poétique*, dans „L'Arbre à paroles”, no. 71/sept.-oct. 1992, p. 28.

départ ou au voyage proprement dit, aux changements du monde dans son ensemble et de l'individu. Chacune des deux existences sera exprimée par des éléments symboliques différents. Ce rapport en détermine un deuxième, d'ordre temporel. L'existence statique était située dans un présent suspendu, une sorte de sortie du temps, et elle deviendra vite le symbole d'un passé renié, tandis que l'existence dynamique sera le signe d'un présent prolongé, comme le pressentiment constant de l'avenir. Enfin, un troisième rapport serait celui entre le petit espace – le petit pays, la petite culture, la province, la bourgade, la guerre etc. – et le grand espace – le grand pays, la grande culture, le monde dans son ensemble. Tous ces rapports définissent une évolution entre deux termes: la frustration et le goût de la liberté.